

Українознавство – 2005: Календар-щорічник

Сергій Конча

ПРО ОДНУ ЗАБУТУ І «ДАВНО СПРОСТОВАНУ» ТЕОРІЮ

У підвалинах української історіографії заховано чимало проблем і нерозв'язаних питань, що посідали колись центральне місце на сторінках наукових монографій і періодичних видань, були об'єктом жвавих і гострих дискусій, але згодом (а саме, як правило, у період між 30-ми і 80-ми роками ХХ століття), майже забутих і втрачених з поля зору як фахової літератури, так і широкого суспільного загалу. До таких проблем належить і проблема так званої пустки – спустошення або знелюднення українських земель у період між серединою ХІІІ і серединою ХVІ ст. Якщо упродовж кількох останніх десятиріч згадки про цю пустку траплялись де-інде в працях з українського середньовіччя, то, переважно, як приклад своєрідного історіографічного курйозу, некритичного ставлення до свідчень джерел або ж упередженого і цілеспрямованого перекручення їхньої інформації¹. Відтак, цілком закономірно, що переважній більшості читачів цих рядків, включаючи й фахових істориків, буде здаватися нереальною, невиправданою і неприйнятною теза про те, що ще в середині ХVІ ст. не тільки південні, але й центральні і усі східні (лівобережні) українські землі за ступенем свого залюднення мало відрізнялися від великих американських рівнин за цієї ж історичної доби.

Між тим, ще якихось сто років тому фактично саме такий погляд на демографічний характер українських земель в ХVІ ст. був не те що переважальним, а загальноприйнятим². Дискусії і суперечки, про які згадано вище, точилися зовсім не з приводу наявності чи відсутності у цей час пустки у Подніпров'ї і Побужжі, а з приводу того, коли саме вона виникла, а також того, звідки узялося те населення, яке знову залюднило у кінці ХVІ – напочатку ХVІІ землі, які тривалий час, кажучи мовою хронік і люстрацій, «лежали впусті». Більшість польських дослідників, а також деякі російські та українські вважали, що спустошення східноукраїнських земель почалося ще Батієвим погромом і з того часу практично до кінця ХVІ ст. ці землі так і не піднялися з руїн, лишаючись дуже слабо заселеними. Натомість більшість українських авторів, які писали на цю тему, а також частина російських, схильні були вважати, що через певний час після монгольського руйнування українські землі змогли відродитися, але на межі ХV і ХVІ ст. нові хвилі потужних татарських нашеств знову зруйнували Україну. Так чи інакше, ніхто не заперечував, що у ХVІ ст. уся лісостепова смуга України (на південь від орієнтовної лінії Кам'янець-Подільський – Черкаси – Путивль) перебувала знелюдненою³.

Польських дослідників, що писали про пустку на східноукраїнських землях – К. Шайноху, Т. Любомирського, А. Яблоновського та ін. – часто звинувачують в упередженості і заангажованості щодо цього питання: усі вони, нібито, прагнули віднести основну заслугу у колонізації українських земель на рахунок польської влади і тим самим обґрунтувати права польського магнатства і шляхетства на ці землі. Слід визнати, очевидно, що принаймні частково ці закиди мають під собою певний ґрунт⁴. Однак, ряд російських і українських авторів – М. Владимирського-Буданова, В. Антоновича, В. Ключевського, М. Грушевського, П. Клепатського, Н. Василенка та ін. – аж ніяк не можна запідозрити у потуранні шляхетським амбіціям. Навпаки – у своїх працях ці автори заперечують позитивний характер періоду шляхетського володарювання і не вважають його скільки-небудь сприятливим для розвитку українських земель. Тим не менш, усі ці автори також визнавали обставину спустошеності українських земель, хоча, як вже сказано, суттєво розходилися у поглядах на хронологічні межі цього періоду та значення спустошення (спустошень) для етноісторичної долі української людності.

М. Владимирський-Буданов, що зібрав, проаналізував і видав багато документів литовсько-польської доби, у тому числі люстраційні описи, здійснені напередодні Люблинської унії (1569 р.), на основі цих документів дійшов висновку, що населення порубіжних із

татарськими кочів'ями повітів – Вінницького, Браสลівського, Житомирського, Черкаського, Канівського, Київського – становило на середину XVI ст. кілька десятків тисяч душ⁵. Тобто кількість мешканців усієї широкої смуги лісостепу – від кордонів Молдавського князівства до окраїн Московського (До складу Черкаського і Канівського повітів у XVI ст. входили лівобережні терени – Полтавщина і південь Чернігівщини, а також частини Кіровоградської та Дніпропетровської областей.) – дорівнювала числу жителів одного сучасного райцентру. Ненабагато кращою виглядає для цього ж часу заселеність північних (поліських) повітів Київського воєводства – Овруцького, Чорнобильського, Любецького, Путивльського⁶.

П. Клепатський у ґрунтовному дослідженні, присвяченому Київській землі доби литовського панування, вважає можливим дещо збільшити отримані М. Владимирським-Будановим результати – зокрема, на відміну від М. Владимирського-Буданова, що оцінював середню чисельність сім'ї у п'ять осіб, П. Клепатський вважає більш прийнятною цифру у 7–8 осіб в середньому на сім'ю (люстрації фіксують тільки безпосередніх платників податків, якими були голови сімей). Тим не менш, дослідник визнає, що значні терени в межах Київського воєводства – майже уся Черкащина з Білоцерківщиною, південь Житомирщини, і більша частина Лівобережжя становили собою майже полишені мешканцями території – фактично пустки⁷. Більш-менш нормально заселеним виглядає лише Полісся на північ від широти Києва, та ще дніпровим річищем від Києва до Черкас тягнулися смужки поселень. Однак, і ці порівняно заселені райони не мали великої кількості мешканців – згідно з узагальненими у книзі П. Клепатського даних, середня кількість домівок (сімей) у селах становить 8–10, сіл же автор нараховує у Київському воєводстві 670 (У документах згадано не усі села, але майже половина згаданих є селищами, тобто – покинутими селами без мешканців⁸.); у містах середня кількість домів (сімей) становить 200–250, відповідно усього 1,5–2 тис. душ в середньому на місто⁹, а міст у Київському воєводстві – 9.

Вкрай низьку заселеність – місцями фактично знелюдненість – Східного Поділля, Черкащини, Лівобережжя відзначав для середини XVI ст. також М. Любавський¹⁰.

В. Антонович і слідом за ним М. Грушевський вважали, що впродовж XIV–XV ст. Україна, зокрема лісостепова смуга, була заселена відносно непогано, однак, після нашествия кримського хана Менґлі-Гірея у 1482 році і низки наступних за ним кривавих набігів, південні та східні терени країни пустіють, населення, що вціліло, відливає на північ і захід¹¹. В цілому ж спустошення межі XV–XVI ст. виявилось, на думку цих авторів, набагато катастрофічнішим за Батиеве нашествя 1240 року¹². «Ні печенізький погром, ні половецька гроза XI ст., ані походи Бату не обіймали такої величезної території, ані дорівнювали інтенсивністю своєю тим руїним наслідкам сеї нової грози... – пише М. Грушевський – Вся країна степова, весь полуднево-східний пояс аж до лінії лісів – Переяславщина, полуднева Чернігівщина, полуднева й центральна Київщина, Браславщина й Східне Поділля – перетворилися в пустиню, де тільки в рідких державних замках, а щонайбільше – в безпосередній їх близькості трималися малі групи людності».

Як бачимо, не лише представники «реакційно-шляхетської» історіографії вважали східно-українські землі знелюдненими в кінці XV–XVI ст. Альтернативних поглядів щодо цього у дореволюційних працях практично не знаходимо. Натомість суттєво розходилися погляди на процес нового заселення східноукраїнських земель, що відбувалося у другій половині XVI – на початку XVII ст. Польські дослідники віддавали пріоритет у цьому діяльності владних структур Речі Посполитої і шляхті, яка стояла на чолі основної маси переселенців з Волині і Галичини у Подніпров'я і південне Поділля. М. Грушевський вважав, що в другій половині XVI ст. стався черговий, звичайний для порубіжних зі степом земель «приплив» – на колишні місця проживання повернулося населення, що «відлило» звідси майже сто років тому – польські влади не мали прямого стосунку до цього процесу, що повторювався циклічно. М. Владимирський-Буданов і П. Клепатський були схильні надавати вирішального значення внутрішньому демографічному зростанню Подніпровського населення, чималою була, на їхню думку, також роль переселенців з Білорусі та Північно-Східної Русі, що, буцімто, відігравали важливу роль у формуванні Подніпровського козацтва¹³. Не заперечували ці автори й участі переселенців з Волині і Поділля. Дискусії навколо цього питання то вщухали, то посилювалися впродовж другої половини XIX – початку XX ст., але на 1917 рік так і не вдалося досягти більш-менш усталеної і загальноприйнятої системи поглядів на процес колонізації Подніпров'я¹⁴.

На початку радянської епохи – у 20–30-ті роки минулого століття – дискусії навколо

проблеми колонізації українського півдня, наскільки це можна простежити за опублікованими матеріалами, припинилися. Проте, сам факт наявності пустки продовжував визнаватись і фігурувати в оглядових працях з історії. «Усе середнє Подніпров'я і Побужжя, Лівобережжя до центральної Чернігівщини, Полісся і західне Поділля були перетворені татарськими набігами майже в пустині. Невелике число населення лишалося тільки коло замків – Києва, Брацлава, Вінниці, Житомира, Черкас, Канева, Остра, Чернігова» – писав наприкінці 30-х років К. Гуслистий в праці, що підбивала підсумок напрацюванням представників марксистської наукової школи в галузі української історії, повторюючи при цьому фактично слова М. Грушевського¹⁵.

Однак, в наступному томі цього ж видання той же автор пише про загарбання польськими магнатами земель на Подніпров'ї, що виявляються вже щільно заселеними українською людністю¹⁶. Знелюднення, про яке йшлося вище, і яке, за К. Гуслистим, охопило більшу частину українських теренів, спостерігалось в першій половині XVI ст., просування ж польських можновладців і шляхти на лісостепові терени почалося у другій половині цього ж століття. Постає питання: коли ж українська людність встигла заселити величезні спустошені простори? Як їй вдалося так швидко і несподівано відвоювати ці землі у татар, від яких вона постійно відступала упродовж попередніх ста років, адже татарські набіги не вщухли і не зробилися менш кривавими? На ці питання автори видання не давали ані певної відповіді, ані навіть натяку. Отже, вийшло так, що найцікавіший і найвідповідальніший у пізньосередньовічній історії України епізод виявився зовсім не висвітленим в праці, що претендувала на принципово нове осмислення минулого українського народу (Окрім того – цей важливий епізод виявився непоміченим чомусь і джерелами XVI ст.).

Таким чином, у побудовах радянських дослідників намітилася явна суперечність, що їй, очевидно, не надали уваги у бурхливих 30-х, але вже на кінець 40-х років перед радянською наукою постала задача ліквідувати цю нестиковку в системі офіційної доктрини української історії.

У 1950 році в журналі «Исторические записки» видавництва АН СРСР виходить стаття українського дослідника О. Барановича¹⁷, після появи якої усі радянські автори, всупереч прийнятим до того поглядам, одноставно вважають доведеною непогану заселеність лісостепових теренів України в XVI ст. Панівне раніше в науці уявлення про знелюднення значної частини українських земель за доби пізнього середньовіччя в радянській парадигмі осмислення історії стає відхиленням і поступово йде до забуття. Відтепер, якщо в радянських виданнях десь і згадувалося про пустку на українських теренах, то вже не інакше, як у зв'язку із спробами «реакційних», «буржуазних» і т. п. «ворожих кіл» фальсифікувати історію на догоду різноманітним «антинауковим» теоріям.

Саме це останнє уявлення, попри відсутність спроб критично переглянути висновки, залишені у спадок радянською наукою, є домінуючим і сьогодні¹⁸. Хоча, автори більшості навчальних посібників і довідкових видань переважно обходять стороною проблему демографічних трансформацій на українських землях у XIII– XVI ст., навіть не згадуючи про те, що існує така проблема, здебільшого вважається, що уся Україна з її лісостеповою частиною заселена в означений період досить добре і що це вже давно доведено наукою. Проте, окрім згаданої роботи О. Барановича, не виходило інших наукових праць, які спростовували би погляди, поширені на початку ХХ ст.

Як же вдалося О. Барановичу в одній лише, хоч і розлогій, статті здійснити справжній переворот у поглядах на процес етно-демографічного розвитку українських земель? Слід зазначити, що, за свідченням деяких ранніх, написаних у 20-х роках праць цього автора¹⁹, Олексій Баранович (1892–1961) був ґрунтовним і глибоким дослідником. Але, як пише, досліджуючи його творчість, Г. Швидько, саме у 20-х – напочатку 30-х років О. Баранович знаходився під сильним впливом «буржуазно-націоналістичної» української історіографії – відповідно, його погляди, висловлені в цей період, оцінені як помилкові²⁰. Хибний характер ранніх робіт, більшість з яких, однак, лишилися невідомими науковому загалу, був визнаний згодом і самим автором²¹. Помилковість ранніх поглядів О. Барановича – пояснює Г. Швидько – зумовлювалась тим, що у молоді роки він не встиг оволодіти ще марксистсько-ленінською методологією дослідження – натомість у 50-х роках він перетворюється вже на класика радянської науки (Отже, оволодіння новою методологією, слід думати, мало припасти на 30–40-ві роки, хоча невідомо, як саме відбувався цей процес – праці О. Барановича від початку 30-х до кінця 40-х років не згадуються, Г. Швидько також нічого не

розповідає про цей період.).

Згадана стаття 1950 року належить вже до того часу, коли О. Баранович, поза сумнівом, оволодів марксистсько-ленінською методологією вповні. Матеріалом, на якому він ґрунтує свої побудови, були все ті ж люстрації і податкові документи, на яких спиралися дослідники кінця XIX ст. Перегляд цих матеріалів дозволив О. Барановичу зробити висновок про хибність основних методологічних засад, застосованих його попередниками, та неврахування ними цілого ряду важливих обставин. Автор пропонує нову систему поглядів на свідчення аналізованих джерел, що формулюється ним у вигляді ряду положень²². Ми у свою чергу розглянемо ці положення О. Барановича (зазначені нижче з виділенням), порівнюючи їх з матеріалами відповідних джерел а також з матеріалами досліджень, що були здійснені до 1917 року.

1. Люстрації дають свідчення не про всю територію українних повітів, а тільки про королівські (державні) маєтності: пани і шляхта, за небагатьма винятками, даних про свої маєтності не дали.

Це твердження не є правдивим: в люстраціях Вінницького, Житомирського, Канівського, Черкаського і Браславського повітів згадується чимало приватновласницьких володінь²³, хоча, дійсно, зазначено далеко не усі приватні маєтності. М. Владимирський-Буданов і П. Клепатський намагалися відновити їхню реальну кількість, спираючись на пізніші люстрації, податкові тарифи та синхронні актові матеріали²⁴ – отже, даремно О. Баранович наполягає на неврахуванні цієї обставини попередниками.

2. Свідчення про державні маєтності дані лише часткові – про місто і прилеглі до нього поселення, віддалені ж поселення для люстраторів «закриті».

Однак, при описах, наприклад, Черкаського і Канівського замків досить детально описані «уходи» – мисливські угіддя, що належали мешканцям цих міст. Ці уходи розкидані на величезній території – від верхів'їв Тясмина і Росі на правому березі до приблизно середніх течій рр. Сули, Псьолу, Ворскли на лівому. При цьому, як сказано в тексті люстрації, вона має на меті перерахування не лише угодів: «Уходи, села, селища, з ловы, з озера, з езы, з бобровыми гоны, з пасаками, з вепеты замковые, землянские, церковные рядомъ тымъ, яко лежить»²⁵. Тобто, передбачається опис усіх різновидів маєтностей: вказані і села, що належали приватним власникам, і селища – спустілі поселення, при яких часом траплялися пасіки та інші угіддя. Там, де трапляються мешканці, зазначено число сімей, але більшість колишніх поселень (селищ) лежать впусті і фактично перетворені на ті ж таки уходи²⁶. Вкрай сумнівним є те, якби на вказаному просторі знаходилися численні і людні села, люстратори не помітили би їх зовсім. Про віддалені від міст терени йдеться і в люстраціях інших повітів²⁷. Імовірно, згадано не усі існуючі на той час поселення, однак вкрай сумнівно, що була пропущена якраз більша їх частина, як намагається це довести О. Баранович.

3. Свідчення про міста не завжди повні – не могло бути у Брацлаві у 1545 р. 452 дома, а у 1551 – 730 домів, не могло бути у Вінниці у 1545 р. 273 дома, а у 1552 – 429 домів.

Коливання кількості жител у містах зумовлювалося збільшенням або зменшенням активності татарських набігів – переважну більшість мешканців так званих «міст» становило сільськогосподарське населення і ті ж самі «уходники» – мисливці, риболови та інші «промисловці». Відповідно населення стікалося до міських замків (а інших не відмічено) під час зростання загрози і знову розходилося по своїх селищах, коли чутки про татар дещо вщухали і безпосередньої загрози не очікувалось. Ці процеси були добре відомі дослідникам і бралися ними до уваги²⁸. Коливання цифр можуть відображувати, таким чином, не неточність обрахунків, а навпаки – прагнення люстраторів якомога точніше відобразити стан речей, який мав місце на момент укладання описів.

4. Люстрації зовсім не враховують «непослушного» населення. Ручатися ж у тому, що його було у XVI ст. мало, немає підстав.

При згадуванні «непослушного» населення у документах XVII ст. йдеться про поселян, що відмовлялися відпрацьовувати ті чи інші повинності на користь панів або держави²⁹. О. Баранович переносить це поняття у XVI ст., розуміючи під ним, згадуваних люстраціями,

козаків³⁰. Однак, з ряду документів цієї доби, ми знаємо, що люди, які йшли час від часу «козакувати», тобто займалися фактично тим же уходництвом, перемережуючи його з розбійницькими набігами на татар та інших сусідів, постійно мешкали в Черкасах, Каневі, Києві, Браสลіві та на інших відомих населених пунктах, де вони, принаймні частково, потрапляли в люстраційні описи³¹. Наприклад, при описі Черкаського замка сказано, що «...сее зими (1552 р.) было ихъ (козаків) разомъ о полътретяста (тобто 250)»³².

Звичайно, чимало було і тих козаків, що не могли бути обраховані, оскільки постійно (і незаконно) мешкали на уходах: «...на мясе, на рыбе, на меду, зъ пасекъ, зъ свепетовъ, и сытятъ тамъ себе медъ яко дома», через що законні власники цих угідь і пасік терпіли чималий збиток³³. Однак, зрозуміло, що «на м'ясі, на рибі і на меду» велика кількість населення не могла прогодуватися. Якби цих козаків-уходників було багато, то це, по-перше, унеможливило би сезонну експлуатацію уходів приїжджими промисловиками, а саме вони, згідно з люстраціями, були безпосередніми користувачами уходів; по-друге, місця перебування козацьких ватаг перетворилися б на аналог звичайних сіл, про що немає даних ані в люстраціях, ані в інших джерелах XVI ст. Крім козаків-уходників були також і ті, які наймалися як сезонні робітники до землевласників або до міщан, про кількість цих козаків-наймитів також не повідомляється³⁴. Однак, припустити, що кількість козаків-найманців була значною можна лише за умови, що і кількість землевласників і міщан була значною, але щодо останнього маємо якраз зворотні дані – загальна чисельність мешканців міст, як згадано вище, є невисокою, усі ж згадані джерелами землевласники також мешкають у містах³⁵.

У люстраціях наддніпрянських повітів дрібні утримувачі земель (селяни) позначені терміном «чоловік(и)» («челвеки»). Як зазначалося, середня їхня кількість становить 8–10 на село. М. Владимирський-Буданов вважає цих «челвеків» головами сімей, що складали в середньому 5 осіб, за П. Клепатським – 7–8 осіб. Отже, села були досить невеликі. О. Баранович звертає увагу на те, що на Волині і Поліссі одиницею опадаткування виступає велике господарство – дворище, яке могло включати до п'яти і більше окремих сімей або «димів» – дрібніших господарств. Дослідник не бачить нічого неможливого у тому, що і «человеки» Київщини, Житомирщини, Черкащини тощо є головами не невеликих сімей у 5 чи 7 осіб, а саме головами дворищ, в кожному з яких перебувало по кілька десятків осіб³⁶. Звідси – одне з найпринциповіших положень О. Барановича:

5. Судячи з повинностей, хазяї – «человеки» люстрацій Київського і Брацлавського воєводства середини XVI ст. більш подібні до власників великих старовинних дворищ, ніж пізніших малих селянських наділів.

Таким чином, усе виглядає так, що ті числа, які позначають в люстраціях дрібних господарів мають бути збільшені на кілька порядків: «Цифри населення, отримані М. Владимирським-Будановим, слід вважати применшеними у багато разів» – резюмує О. Баранович. Проте, як визнає і сам автор, прямих доказів тому, що під господарями – чоловіками Наддніпрянщини слід розуміти саме голів дворищ ми ніде не знаходимо. Навпаки, з тих небагатьох фрагментів, де повинності селян («чоловеков») розписані детальніше, видно, що йдеться саме про дрібні господарства: «Село Демидовцы,... людей 16 човековъ: Семен Микитович повинень на замокъ давати каждого году колеса, а сам орати 3 дни. Хведець Хорошкевичъ а Иванъ Кончаковичъ тые служатъ конъно, ездятъ на войну и на всякую дорогу при воеводе и при вряднику его. Яковъ Хорошкевичъ ореть на замокъ на лето 3 дни и десять на церковь тамошнюю, пол стога сена [дає на замок]. Василь Ивановичъ дает на замокъ ведро меду, а ореть 3 дни. Олексий Семеновичъ орет на замокъ 3 дни, и даетъ на церковь тамошнюю 3 ведеръца меду. Степанова Кончаковича ореть 3 дни и даетъ меду кадъ...» і т. д. – розписано повинності 10 чоловіків³⁷. Як бачимо, повинності навряд чи можна назвати такими, що їх мала би виконувати община у кількадесятя душ з одним із згаданих чоловіків у головах.

У люстрації Київської землі 1471 року зображено маєтність одного двору: «...а в том дворе шесть челвка, а осмь воловъ, чотыри коровы, а три назимки, семеро свеней, а гусей дванадцать... А в томъ селе у двори людей есть пять, а голтяев два, што земли не держать...»³⁸. При всій неясності формулювань, цілком очевидно, що челвеки і люди згадані тут не можуть бути головами великих дворищ.

Але навіть якщо погодитись з тим, що певний процент «чоловиків», згаданих в люстраціях, все ж позначає голів дворищ, чи дасть це нам підставу суттєвого збільшення загального

числа тогочасних мешканців сіл і усього регіону? Звернувшись до матеріалів з Волині побачимо, що тих дворич, які об'єднують по кілька дрібніших господарств («димів»), є небагато: «Село Дунаєв... людей того села 11 дворичъ, а дымовъ 14... Село Рудка... дворичъ людей 14, а дымовъ 16... Село Куликовъ... дворичъ людей 2, а дымовъ дваждь... Село Сапановъ... дворичъ людей 21, дымовъ 22... Село Колосова... дворичъ людей 8, дымовъ 10... Село Цеценевъцы... дворичъ 17, а дымовъ 31... Село Спиколосы... дворичъ 18, а дымовъ 26... Село Титильковъцы... дворичъ 9, а дымовъ 19...»³⁹. Як бачимо з цих свідчень, більшість дворич відповідає одному лишень «димув» – господарству однієї сім'ї, значно менше трапляється дворич з двома – трьома димами (або більшою їх кількістю). О. Баранович підібрав кілька прикладів найбільших дворич на 3–5 димів і видав їх за типові для Волині і для Полісся.

Втім, слід визнати, що, хоч ми і не маємо на те певних підтверджень, за «чоловіками» люстрацій дійсно могли часом стояти великі сім'ї – цілі роди на 20–30 осіб. Однак, ці випадки мають урівноважуватися випадками згадок в люстраціях безсімейних і малосімейних хазяїв – бобилів, гультяїв, козаків, огородників тощо. Досить часто згадуються «люди, що волю не висиділи» – маються на увазі хазяї, що тільки почали обзаводитися господарством і, отже, великих сімей в них бути ще не могло. Уся ця публіка звичайно враховувалася дослідниками кінця XIX – початку XX ст. і на неї також поширювали середній коефіцієнт у 5 (6, 7, 8) душ на сім'ю. Таким чином, навіть визнавши наявність серед одиниць оподаткування на Подніпров'ї і Поділлі (чомуось не згадуваних там) дворич, ми не отримуємо підстав для кардинального перегляду розрахунків, отриманих дореволюційними дослідниками.

Як бачимо, в своєму перегляді даних про заселеність України XVI ст. О. Баранович припускається похибок і огріхів настільки грубих і очевидних, що вони виглядають просто немислимими для досвідченого знавця давніх документів (а автор, безумовно, був таким знавцем). Відтак, постає висновок, що автор статті виконував замовлення, і замовлення це полягало в тому, щоб знайти у джерелах те, чого там не було. Ніяких критичних відгуків на статтю і опротестувань її положень, звичайно ж, не з'явилося. Усі пізніші автори, які з впевненістю говорять про щільну заселеність лісостепової і наддніпрянської України у XVI ст., посилаються саме на статтю О. Барановича⁴⁰ (якщо взагалі на когось посилаються) і ніяких інших аргументів не наводять.

Таким чином, не буде перебільшенням висновок, що не пуста на Подніпров'ї і Поділлі у XVI ст. є історіографічним міфом, хибною і «давно спростованою» теорією, а якраз навпаки – теорія щільної заселеності цих земель напередодні Люблинської унії 1569 року і у перші десятиріччя після неї є хибною гіпотезою, побудованою на дуже слабких аргументах і викликаною замовленням радянської науки сталінської доби. До нашої сьогоденної парадигми осмислення пізньосередньовічної історії України мають бути повернуті ті погляди на демографічну ситуацію XVI ст., які домінували на межі XIX–XX ст. і які є представленими, зокрема, в працях М. Владимирського-Буданова та М. Грушевського. Останнє, вочевидь, має призвести до перегляду деяких усталених поглядів на перебіг соціальних та етнічних процесів на більшій частині українських земель і повернення до дискусій, призупинених у 1917 році.

Зокрема: История Украинской ССР. – Т II. – К. 1982. – С. 269; Макаруч С. А. Украинский этнос – виникнення та історичний розвиток. – К., 1992. – С. 29. 2Див. зокрема: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IV. – Київ, 1993. – С. 328–335, Т. VII. – С. 7–9, 41–47; Василенко Н. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. – К., 1916. – С. 207–218, 491–507; Огляд історіографії: Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века / Архив Юго-Западной России, изданный комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – АрЮЗР). – Ч. VII. – Т. 1. – К., 1886. – С. 1–6; Василенко Н. П. Знач. праця. – С. 521–552; Івакін Г. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996. – С. 32–35. 3Під «знелюдненням» мається на увазі не повна відсутність людей, а вкрай низька щільність населення. За підрахунками М. Владимирського-Буданова для усієї пристепової України люстрації дають 17 тис. душ (включаючи жінок і дітей) (Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) / АрЮЗР – Ч. VII. – Т. 2. – К., 1890. – С. 32–33. 4Владимирский-Буданов М. Ф. Кому принадлежала главная роль в деле заселения Украины в конце XVI – начале XVII

вв.? / АрЮЗР. – Ч. VII. – Т. 3. – С. XIII і далі. Івакін Г. Вказ. праця. – С. 32–33.
5Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной России... – С. 32–59. 6Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. – Одеса, 1912. – С. 197–231, 270–313 і далі. 7Там само. – С. 396–429, 442–443. 8Там само. – С. 439. 9Включаючи сільськогосподарське населення, гарнізонних службовців, що тимчасово мешкали у містах козаків і т. д., пор.: Там само. – С. 438–440 і вище. 10Любавский М. К. Областное деление и местное самоуправление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. – М., 1892. – С. 238–240, 246–247. 11Антонович В. Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI вв. (1362–1596) // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – С. 25–37; Грушевський М. С. Вказ. праця. – Т. VII. – С. 9–47. 12Антонович В. Б. Вказ. праця. – С. 2–6, 26–27; Грушевський М. С. Вказ. праця. – Т. IV. – С. 334–335. 13Владимирский-Буданов М. Ф. Кому принадлежала...; Він же: Население... от половины XIII... – С. 8–9; Клепатский П. Г. Зазнач. праця. – С. 579 і вище. 14Василенко Н. П. Зазнач. праця. – С. 209–214, 534 і далі. 15Гуслий К. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею / Нариси з історії України. – Вип. II. – К., 1939. – С. 108. 16Гуслий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. / Нариси з історії України. – Вип. III. – К., 1941. – С. 7–13. 17Баранович А. И. Население предстепной Украины в XVI в. // Исторические записки – № 32. – 1950. – С. 198–232. 18Пор., зокрема: Макачук С. А. Вказ. праця. – С. 29; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 104 і далі. Автори з діаспори – зокрема О. Субтельний – стоять фактично на позиції теорії «відливів і припливів» М. Грушевського, проте здебільшого мова йде про нетривале спустошення південної частини лісостепу: Субтельний О. Україна: історія. – К. 1992. – С. 79, 98–99. 19Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське воєводство. – К., 1931. 20Швидько А. К. Вопросы социально-экономического развития Правобережной Украины XVI–XVIII вв. в трудах А. И. Барановича / Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Вип. 3. – Днепропетровск, 1976. – С. 112–114. 21Швидько А. К. Зазнач. праця. – С. 114. 22Баранович А. И. Население... – С. 215– 221. 23АрЮЗР. – Ч. VII. – Т. 1. – С. 86, 98, 608–609 тощо. 24Владимирский-Буданов М. Ф. Население... от второй половины XV в... – С. 32–34, 52–53; Клепатский П. Г. Зазнач. праця. – С. 543–550 і вище. 25АрЮЗР. – Ч. VII. – Т. 1. – С. 98. Як бачимо тут йдеться не лише про державні – замкові, але й про приватні – «землянські» (термін «земляни» в даному випадку об'єднує різні категорії знаті) і про церковні маєтності. 26АрЮЗР. – Ч. VII. – Т. 1. – С. 86–90, 98–103. 27Владимирский-Буданов М. Ф. Вказ. праця. – С. 50–57; Клепатский П. Г. Вказ. праця. 28Владимирский-Буданов М. Ф. Население... от второй половины XV в... – С. 39 і далі; Клепатский П. Г. Вказ. праця. – С. 207. 29АрЮЗР. – Ч. VII. – Т. 1. – С. 286, 290, 314... При цьому зазначається число «непослушних» (козацьких) домів, що варіює від 16 у Житомирі до 1345 у Каневі (1616 р.). Отже, О. Баранович знову ж не зовсім правий, кажучи, що число «непослушних» не піддається навіть приблизній оцінці. 30Баранович А. И. Население... – С. 218–219. 31Пор., зокрема: Владимирский-Буданов М. Население... от второй половины XV в... – С. 57–58. История Украинской ССР. – Т II. – С. 181. 32АрЮЗР. – Ч. VII. – Т. 1. – С. 89. 33АрЮЗР. – Ч. VII. – Т. 1. – С. 103. 34АрЮЗР. – Ч. VII. – Т. 1. – С. 95. 35Владимирский-Буданов М. Ф. Население... от второй половины XV в... – С. 32–59. 36Баранович А. И. Население... – С. 219–220. 37АрЮЗР. – Ч. VII. – Т. 1. – С. 117–118. 38АрЮЗР. – Ч. VII. – Т. 2. – С. 7. 39АрЮЗР. – Ч. VII. – Т. 2. (Люстрація Крем'янецького замку) – С. 33–34. 40Зокрема: Швидько А. К. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI–XVII вв. – Днепропетровск., 1979. Багновская Н. М. Севрюки (Население Северной земли в XIV–XVI вв. / Вестник МГУ. – Серия: история. – 1980. – № 1. – С. 62.